

08

Migracions, drets humans, cinema per a la transformació social

Una perspectiva des d'Itàlia

**MIGRATION, HUMAN RIGHTS, CINEMA FOR SOCIAL TRANSFORMATION: A
PERSPECTIVE FROM ITALY**

VALENTINA RIPA

Università di Salerno

ORCID: 0000-0001-5405-4168

rebut: 20/09/2025

acceptat: 30/09/2025

publicat: 20/11/2025

<https://doi.org/10.28939/iam.debats-139.8>

debats #139 (p. 114-129)

Cerimònia funerària a l'illa de Lampedusa.

Foto: Mario Laporta

RESUM

Itàlia, terra d'emigració, s'ha convertit a poc a poc, sobretot a partir dels anys noranta del segle xx, en una terra d'immigració i de trànsit dels fluxos transmigrants. En aquest context, ha anat perdent allò que motivava la seua fama de lloc hospitalari i obert i té, juntament amb altres països europeus, la responsabilitat del sofriment i de la mort de moltíssims éssers humans.

Amb tot i això, existeix un moviment pels drets dels migrants i, en general, pels drets humans, que intenta canviar la situació i fer-nos «restare umani», com deia Vittorio Arrigoni a propòsit de Palestina abans de ser assassinat; i dins d'aquest moviment, o acompanyant-lo, hi ha els artistes compromesos amb els drets humans, que amb el seu art denuncien, manifesten solidaritat i obrin poèticament a mons on tots viuríem molt més bé.

En l'article es traça un breu recorregut històric i es recorda el paper del cinema en la sensibilització de la societat.

Paraules clau: Itàlia; migracions; activisme; cine dels drets humans; activisme

ABSTRACT

Italy, a land of emigration, has gradually become, especially since the 1990s, a land of immigration and traffic of transmigrant flows. In this context, it is gradually losing what motivated its reputation as a hospitable and open place and is, together with other European countries, responsible for the suffering and death of many human beings.

However, a movement for the rights of migrants and for human rights in general does exist, and is striving to change the situation and make us "restare umani", as Vittorio Arrigoni said about Palestine before he was assassinated; and, within this movement, or accompanying it, are artists committed to human rights, who use their art to denounce, manifest solidarity and poetically open up worlds where we would all live much better.

The article traces a brief historical journey and recalls the role of cinema in raising awareness in society.

Keywords: Italy; migrations; activism; human rights cinema; activism

DE PARTONO 'E BASTIMENTE AL MAR COM A FRONTERA

Itàlia, especialment les parts meridionals i insulars, ha estat durant molt de temps, en la realitat i en l'imaginari col·lectiu, terra d'emigració: principalment cap al continent americà, i en part cap a altres països europeus i a Austràlia i Nova Zelanda. La música, el cinema i la literatura han immortalitzat els viatges a Amèrica dels nostres compatriotes (a les Amèriques, però sobretot als Estats Units, «l'America»,¹ el país del somni americà): les esperances, Ellis Island, les dificultats viscudes; i la nostàlgia i el somni d'un retorn en el qual ja no caldrien recursos econòmics buscats en altres llocs. Una de les cançons napolitanes més famoses, *Santa Lucia luntana*, d'E. A. Mario, es refereix justament a aquests viatges en vaixell cap a terres «molt llunyanes» i diu:

Partono 'e bastimente
pe tterre assaje luntane...
Cantano a bbuordo:
so' Napulitane!
Cantano pe ttramente
'o golfo già scumpare,
e 'a luna, 'a miez' 'ò mare,
nu poco 'e Napule
lle fa vedé...

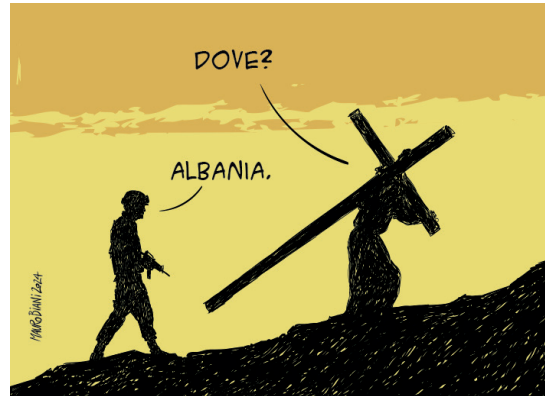
1. És tan comuna en italià l'expressió «ha trovato l'America», per dir que algú ha fet fortuna o ha obtingut grans avantatges amb certa facilitat, que el director de cine Gianni Amelio l'any 1994 va estrenar una pel·lícula titulada justament *Lamerica*, sobre l'Albània postcomunista i la veïna Itàlia vista com una terra promesa.

Santa Lucia!
Luntano 'a te,
quanta malincunia!
Se gira 'o munno sano,
se va a cercá furtuna...
Ma, quanno spona 'a luna,
luntano 'a Napule
nun se po' sta!²

I això, incidint justament sobre l'aspecte nostàlgic i una migració —la més freqüent, per bé que no l'única— deguda a motius econòmics, els mateixos que a hores d'ara no se solen considerar, de part europea, prou urgents i importants per a justificar l'acolliment dels migrants pobres.

Les migracions italianes també han estat internes, des del sud i les illes cap al nord més ric i industrialitzat; i cap a països europeus que de vegades han manifestat un racisme semblant al que ara pateixen molts éssers humans amb més melanina que la majoria dels italians: malgrat el seu estat peninsular, banyada pel mar en quasi tot el seu perímetre, i malgrat la proverbial afabilitat dels seus habitants, sobretot dels del sud, Itàlia ha esdevingut un lloc

2. Com que ens és difícil trobar al web una versió oficial de la interpretació tradicional de Roberto Murolo, assenyalem la interpretació molt coneguda internacionalment de Luciano Pavarotti que es troba a la pàgina *Luciano Pavarotti Official*, <https://www.youtube.com/watch?v=kj5XkS78x9s>. Pel que fa a la grafia del napolità, he demanat ajut a Ermete Ferraro, que fa referència a Nicola de Blasi i Francesco Montuori (2020), *Una lingua gentile. Storia e grafia del napoletano*, Napoli, Cronopio, p. 157-178.

«Albània com a Gòlgota», de Mauro Biani.⁴
<https://maurobiani.it/page/2/?s=albania>

tancat i fins i tot hostil quan tota la Unió Europea ha esdevingut una «fortalesa».³ De fet, Itàlia ha contribuït amb les seues noves lleis i les seues pràc-

3. L'expressió «Fortress Europe», que recorda foscament el concepte nazi de «Festung Europa», s'ha utilitzat sempre més en relació amb la clausura de la Unió Europea als migrants extraeuropeus, i és també el nom d'una cosa positiva, el del blog de Gabriele del Grande, que «mentre tutti fingevano di non vedere» ens ha mostrat dia a dia la massacre dels migrants que han intentat arribar a Europa des del 1988: en línia des del 2006 i amb un treball que arriba fins al 2016 i s'acompanya de perillosos viatges d'investigació i llibres importants del seu autor (el que, de moment, és l'últim, el mencionem a les referències bibliogràfiques), el blog rastreja la premsa internacional i posa cada article, cada notícia, a la disposició dels lectors, amb un treball sistemàtic i en un marc de coneixement crític que des de llavors ja no ens deixa als europeus la possibilitat d'amagar el cap com l'es-truc: <https://fortresseurope.blogspot.com/>.

4. L'autora vol expressar el seu profund agraïment a Mario Laporta, excel·lent fotògraf, fotoperiodista i docent a l'Accademia di Belle Arti de Nàpols, per haver oferit per aquest article la foto de la portada; i a Mauro Biani, dibuixant formidable i sempre compromés amb les lluites no-violentes i la denúncia de les greus violacions dels drets humans a què assistim. La seua obra és realment una referència i, a més a més, ell la posa a la disposició dels que vulguen servir-se'n per a finalitats no comercials, com la nostra, senzillament citant el seu nom i la font, que és www.maurobiani.it. Les imatges que acompanyen aquest article son seues, menys les fotos fetes per la mateixa Valentina Ripa durant un viatge a Riace, a l'agost del 2022, quan va participar, amb el Festival del Cinema dei Diritti Umani di Napoli, a les activitats de la manifestació «Sotto il cielo di Riace brillano ancora le stelle».

tiques a la detenció de persones pel simple fet d'haver migrat (Palladino 2018), tot considerant-les persones «clandestines» i vulnerant el seu dret a la vida i a la integritat psicofísica; i això no només per omissió, perquè ja no se'ls ha permés entrar a Europa per vies legals i segures i se'ls ha exposat als riscos del desert i de travessades perilloses del Mare Nostrum, sinó també fent acords amb països extraeuropeus: el conveni amb Líbia, renovat en el temps malgrat el tractament que, com sabem des de fa anys, es fa viure als migrants a les presons líbies, preveu que el país veí, excolònia italiana, impedisca l'arribada de migrants a Itàlia i darrerament s'ha firmat un conveni encara més sorprenent amb Albània, on el migrants poden ser deportats i restringits en un dels centres de reclusió que el nostre país ha fet construir allà (es poden veure, per fer-se'n una idea des del punt de vista de l'activisme internacional, els comunicats recents de la secció italiana d'Amnistia Internacional, <https://www.amnesty.it/il-decreto-albania-fuori-dalla-legalita/> i <https://www.amnesty.it/suicidio-di-hamid-badoui-il-mo-dello-albania-produce-sofferenza-e-morte/>)

Tot això, malgrat la memòria de la discriminació que hem experimentat els italians també: quan els que migraven eren sobretot els italians pobres, es podien trobar fàcilment, ja dins del nostre mateix país, cartells com «No es lloga a gent del sud», i a Bèlgica,

Mauro Biani 2016, «Marcinelle, oggi», <https://maurobiani.it/2016/08/08/marcinelle-oggi>: a partir de la tragèdia de Marcinelle (Bèlgica), quan, l'any 1956, va explotar una mina on treballaven moltíssims immigrants italians, dels quals en van morir cent trenta-sis, l'autor recorda també els migrants d'altres procedències que perden la vida actualment al fons del mar.

per exemple, era freqüent el rètol «Interdit aux chiens et aux italiens».

A partir sobretot dels anys seixanta del segle xx, Itàlia va començar a ser també un lloc d'immigració, amb persones que, venint ací, es dedicaven principalment a treballs humils, com els treballs domèstics o de mà d'obra barata als camps, a la construcció... Molt barata, de vegades massa, sobretot des que es va difondre, en especial des dels anys noranta, la figura del *caporale*, un criminal al servei de les màfies que exploten els treballadors: una trista expressió italiana de les «noves esclavituds».⁵

5. A propòsit del *caporalato* i de les moltes persones que, sense altres oportunitats, acaben a les mans d'aquests *caporali* que son els nous esclavistes, assenyalem la cançó de Lucio Matricardi «La manna dal cielo» i el vídeo molt encertat que n'ha fet Alessandro Negrini.

Les cases de les famílies benestants van començar a ser poblades per criades, majoritàriament, i per criats de cultures i llengües maternes diferents de la nostra i que moltes vegades provenien de països que Itàlia havia colonitzat (n'hi ha poca memòria i poca consciència, però Itàlia també ha estat un país colonitzador, entre finals del segle XIX i el 1960, i això naturalment ha tingut conseqüències i ha deixat una herència indignant). De fet, sovint venien a Itàlia amb les mateixes famílies amb qui havien viscut i treballat als seus països d'origen i que, amb el canvis de la política local a les antigues colònies, deixaven aquelles terres. Però, fins als principis dels anys noranta, es va tractar sempre de la migració d'una quantitat reduïda de persones. Al començament dels anys setanta, Itàlia semblava fins i tot, i en part, segurament, ho era, un país solidari; no es pot oblidar la solidaritat que encara anima molta gent i agrupacions que, però, com a la resta de la Unió Europea, no arriben a influir de manera suficient en les decisions institucionals. De fet, sempre hi ha hagut una part de la població decididament oberta, no violenta, solidària, i una majoria que tenia valors d'humanitat i recordava, segurament, els sofriments propis i dels seus avantpassats. Però, a poc a poc, moltes coses

L'any 1989, el trist fenomen del *caporalato*, relacionat especialment amb la collita estacional de tomàquets o taronges al sud del país, va fer la primera víctima de la qual tenim coneixement, el treballador sud-africà Jerry Masslo, assassinat a Villa Literno, a la província de Caserta, per una banda de criminals que feia del racisme i de la intolerància cap als treballadors negres la seua bandera en un moment en què aquests treballadors —amb Jerry Masslo entre ells— reivindicaven els seus drets i denunciaven les condicions horribles de treball i de vida a les quals se'ls havia obligat. L'experiència de Jerry Masslo, persona compromesa ja al seu país durant la lluita contra l'apartheid però que, per les polítiques que no li reconeixien els perills que havia viscut i que corria, no havia obtingut l'estatus de refugiat al nostre país, va despertar l'opinió pública i també els legisladors italians, que després del seu assassinat van començar a reconsiderar la normativa vigent.

han canviat i no només a Itàlia: des de la intervenció a la primera Guerra del Golf, passant per la legitimació d'oxímorons pronunciats i, tristament, actuats, com les «guerres humanitàries», fins a la tolerància cap a la tortura i als maltractaments que fins al 2001 constituïen un tabú i ara estan fins i tot justificats per alguns estudiosos com G. Jakobs.⁶ I, enmig i amb continuïtat, l'assistència, quasi acostumant-s'hi, a la dificultat dels migrants, per culpa d'una narració que els veu com un perill, d'arribar vius a terres on, com ens recorda la poeta britànica d'origen somali (i nascuda a Kenya) Warsan Shire, s'intenta anar no perquè es vulgui, sinó, perquè el lloc de procedència i fins i tot la pròpia casa han esdevingut insegurs com la boca d'un tauró:

no one leaves home unless
home is the mouth of a shark
you only run for the border
when you see the whole city running as well
[...]
you have to understand,
that no one puts their children in a boat
unless the water is safer than the land
[...]

Als anys setanta, déiem, hi havia una certa solidaritat tangible. Vivien a Itàlia exiliats excel·lents, com Rafael Alberti i Maria Teresa León, o com Fernando Birri. I el moviment del «lungo Sessantotto italiano» comportava una gran obertura internacionalista, un cert tercermundisme i la idea que els drets que es volien conquistar havien de ser per a tothom i en tots els territoris. El mateix ambient que es manifestava en solidaritat pel Vietnam i per Palestina i que reivindicava drets socials per als italians i les ita-

lianes (l'aportació del feminisme de l'època i dels anys posteriors, fins al feminisme interseccional d'avui dia, és una part imprescindible de la reivindicació de drets i de l'evolució de les societats i les cultures) va acollir els exiliats xilens i d'altres països units per l'infame Pla Còndor; entre aquests, també molts argentins que freqüentment tenien la doble nacionalitat.⁷ De fet, l'acolliment va ser facilitat sobretot a partir d'un gran moviment solidari conseqüent al cop d'estat xilè, i molts dels mateixos exiliats han contribuït a democratitzar el nostre país.

També s'ha de dir que l'Estat italià, que amb Xile va tindre, al principi, la conducta esperada, obrint l'ambaixada de Santiago als refugiats, va tenir una actitud completament diferent tres anys després a

7. Un gran problema actual a Itàlia és justament el fet que no és difícil obtenir la nacionalitat italiana per *ius sanguinis*, però és encara difícil obtenir-la per *ius soli*, i això implica que moltíssimes persones nascudes a Itàlia de pares immigrants i que continuen vivint a Itàlia tarden molt, i amb lleis que restringeixen els seus drets durant anys, per a obtenir la ciutadania.

Des de la segona generació d'immigrants, s'ha fet famosa la cançó «Cara Italia», de Ghali, i hi ha altres produccions artístiques al respecte. Entre aquestes, assenyalarem en particular «Un milione di italiani (non sono italiani)», un molt bon curtmetratge musical de Maurizio Braucci —escritor, guionista (ha participat també en el guió de *Gomorra*, un film al que al·ludirem breument més endavant) i director napolità, fundador d'Arrevuoto. Teatro, cinema, pedagogia— que, amb el suport de la cooperativa social Dedalus i la col·laboració d'artistes com Paolo Polcari, del grup Almamegretta, ha dirigit aquest treball «per contribuir al dibattito sull'importanza di una legge di cittadinanza basata sullo ius soli, cioè il diritto di essere italiano/a per nascita sul territorio nazionale. Si tratta in pratica di una pubblicità progresso a cui ho dato un taglio documentaristico, raccontando due giovani napoletane, Sara Vanderwert e Fatima Mbengue, figlie di genitori stranieri, con un talento musicale e canoro».

És interessant notar que també les seccions culturals de la web del Govern italià dedicada a la integració dels migrants parlin de literatura, música, teatre i cine dels *nuovi italiani*, malgrat la dificultat que tenen els fills de pares estrangers per a ser considerats, efectivament, italians i per a tenir, per exemple, el dret al vot: <https://integrazioneimmigranti.gov.it/it-it>

6. Alemany, filòsof del dret, és una figura molt controvertida per la seva teoria del «dret penal de l'enemic», que considera que no tothom té dret a les mateixes garanties: un perill per la ideologia de la societat occidental que malauradament sorprèn cada vegada menys en el nostre món actual.

l'Argentina, tancant les portes i fent-se còmplice de la dictadura (una complicitat que alguns italians, com Licio Gelli, de la lògia maçònica Propaganda 2, van practicar d'una manera especialment activa). Però va desobeir⁸ un servidor seu i representant lleial a la Constitució, als fonaments de la República i als sentiments de gran part de la població italiana, el cònsol Enrico Calamai; i, amb ell, el periodista Giangiorgio Foà i el sindicalista Filippo di Benedetto, tres italians que, des de l'Argentina, van fer tot allò que van poder per salvar tantes més persones com els fora possible, bastint una petita xarxa clandestina que va tindre resultats extraordinaris: poc, si considerem la magnitud de la tragèdia (30.000 *desaparecidos*), prou per a salvar una mica, moralment, la nostra Itàlia i la nostra humanitat. Ara hi ha dos

8. *L'obbedienza non è più una virtù*, va escriure el 1965 el gran Don Lorenzo Milani, sacerdot i pedagog que es decantava per l'objecció de consciència, adreçant-se ni més ni menys que als capellans militars. En aquella època, l'objecció al servei militar era punit amb el deteniment a la presó militar i Don Milani va passar un judici per haver-se'n ocupat. Després, i a partir de la seua experiència amb els *ragazzi di Barbiana*, va escriure la *Lettera a una professoressa* (1967), pedra fonamental de la defensa del dret a l'estudi i d'una educació democràtica. Valors, aquests, que van contribuir i continuen contribuint a la formació d'una cultura no-violenta a Itàlia —i és italià Capitini, que va proposar l'escriptura sense separació de la paraula *nonviolenza*, com a concepte positiu i constructiu, no privatiu, realment oposat al seu antònim—: una cultura que creu també que els éssers humans tenen tots la mateixa dignitat i haurien de tenir els mateixos drets i les mateixes possibilitats; que les garanties de drets per a tothom, en una perspectiva de justícia social, són l'única forma de «seguretat» a la qual hauríem d'aspirar, i que el dret a la mobilitat previst per la Declaració Universal dels Drets Humans (article 13.2, «Tota persona té dret a abandonar qualsevol país, àdhuc el propi, i a retornar-hi»; art. 14.1, «En cas de persecució, tota persona té dret a cercar asil i a beneficiar-se'n en d'altres països», <https://www.parlament.cat/web/serveis-educatius/drets-humans/index.html>) també s'hauria d'acomplir.

documentals d'Enrico Blatti respectivament sobre Calamai (*Enrico Calamai, una vita per i diritti umani*, ITA, 2023, 108') i Di Benedetto (*L'angelo di Buenos Aires. Storia di Filippo Di Benedetto*, ITA 2025, 109'); i des de fa més de vint anys tots podem llegir un llibre fonamental del mateix Enrico Calamai, *Niente asilo politico. Diplomazia, diritti umani e desaparecidos* (Editori Riuniti, 2003; des de 2006, Feltrinelli), dedicat, coherentment, «alle vittime ignote del nostro benessere» ('a les víctimes desconegudes del nostre benestar').⁹ De fet, la coherència de Calamai, definit com «el Schindler de l'Argentina» i molt estimat per la gent que va ajudar i per tots els que l'hem conegut o el seguim a distància, fa que encara dedique bona part del seu temps, de les seues competències i de les seues energies a treballar per una Itàlia democràtica, pel país en què cregué quan es va dedicar a la diplomàcia, i això, inevitablement, passa per la reivindicació dels drets dels migrants: actualment Calamai se'ocupa també, com a cofundador i militant dins grups d'activistes com «Nuovi desaparecidos. Verità e giustizia per i nuovi desaparecidos del Mediterraneo» (<https://nuovidesaparecidos.net>) i, des de 2018, «Mani rosse antirazziste» (<https://www.pressenza.com/it/2024/08/mani-rosse-antirazziste-sei-anni-in-direzione-ostinata-e-contraria>).

9. Vull assenyalar també el documental *Resistenza. Historias del exilio argentino en Roma*, on també apareix, naturalment, Calamai; amb una coproducció argentina i italiana, la pel·lícula es dedica a rescatar els testimoniatges i les històries de l'exili a Roma posant en evidència tot allò positiu (sobretot, la solidaritat, l'amistat, les experiències compartides), més que les dificultats que, naturalment, explica també.

2. EL MOVIMENT PELS DRETS HUMANS I L'ACTIVISME (I ARTIVISME) ITALIÀ PELS DRETS DELS MIGRANTS

2.a La percepció d'una «invasió»

Després de la caiguda del mur de Berlín, la migració cap a Itàlia (així com a altres països europeus) va començar a canviar d'una manera prou substancial i l'any 1991, especialment, el país va assistir al primer desembarcament massiu, percebut per molts com una «invasió». El vaixell Vlora, que va desembarcar a Bari des d'Albània carregat de migrants, pot assemblar-se, en algunes imatges, als vaixells transoceànics que transportaven adults i nens italians a principis del segle xx, però es tracta d'un episodi molt més dur, que va posar al descobert la possibilitat —que dissortadament s'ha realitzat sempre més— que la República italiana, contràriament a allò que indica l'article 2 de la nostra Constitució,¹⁰ no fora gaire oberta per a defensar els drets de qualsevol persona, i sobretot no ho era per a acollir amb tota l'apertura necessària la gent que vivia i viu en territoris on les condicions polítiques, econòmiques, socials i climàtiques no permeten viure una vida digna.

La gent de Bari es va mostrar solidària, com també l'Ajuntament de l'època, però les autoritats estatals van decidir que aquella gent desesperada havia de ser repatriada —i van ser-ho quasi tots— i al començament, per acollir-los no va trobar cap opció millor que aquella de tancar-los a l'estadi de Bari, amb tot el que evocava el tancament en un estadi, menys de vint anys després del cop d'estat a Xile. Don Tonino Bello, en aquells temps bisbe de Molfetta i president de

10. «La Repubblica riconosce e garantisce i diritti inviolabili dell'uomo, sia come singolo sia nelle formazioni sociali ove si svolge la sua personalità, e richiede l'adempimento dei doveri inderogabili di solidarietà politica, economica e sociale.» Com es veu, no parla de ciutadans italians, sinó que està inspirat en criteris de protecció dels drets humans de qualsevol persona. La Constitució italiana és del 1948, contemporània de la Declaració Universal dels Drets Humans, i, pensada per una Assemblea Constituent de la qual van formar part tots els components antifeixistes de l'arc polític del moment, és considerada una de les més avançades.

Mauro Biani 2025, «Il Muro di Babele»,
<https://maurobiani.it/?s=il+muro+di+babele>

Pax Christi, la gran agrupació catòlica per la pau a través de la no-violència, va escriure:

Le persone non possono essere trattate come bestie, prive di assistenza, lasciate nel tanfo delle feci, mantenute a dieta con i panini lanciati a distanza, come allo zoo, senza il minimo di decenza in quel carnaio greve di vomiti e di sudore; forse come credenti avremmo dovuto levare più forte la nostra condanna ed esprimere con maggiore vigore la nostra indignazione. Sono sconfitti e umiliati gli albanesi; sconfitti e umiliati anche noi, perché costretti a sperimentare ancora una volta come la nostra civiltà, che nella sbornia di retorica si proclama multirazziale, multiethnica e multireligiosa, non sa ancora dare quelle accoglienze che hanno sapore di umanità... (Lestingi 2011).¹¹

En aquella circumstància, com en d'altres, les paraules pronunciades per Tonino Bello amb tota la seua autoritat moral representaven (i també inspiraven) el pensament de moltes persones, en un moviment pels drets humans ampli, per bé que numèricament sempre insuficient, i diferenciat des del punt de vista ideològic. Un moviment que ha reconegut dins del contrast al fenomen migratori, de l'aporofòbia que s'ha difós i d'aquella lluita entre

11. Es pot veure, també, el volum produït per *Open Migrations*, un projecte de la CILD - Coalizione Italiana Libertà e Diritti civili (presidida per Arturo Salerni, advocat dels drets humans que actualment presideix també el ja mencionat Comitato Verità e Giustizia per i Nuovi Desaparecidos), per les reflexions sobre la situació italiana trenta anys després del desembarcament de la Vlora (DA, 2021).

marginats que alguns han impulsat i afavorit, un dels flagells dels nostres temps, amb una progressiva anestèsia de les consciències que ha permès també, probablement, la restricció que a poc a poc s'està fent dels drets dels qui tenim la ciutadania italiana des del naixement.

Des d'aquells anys, les lleis que han regulat el dret d'asil i el dret a la mobilitat per part de persones que han nascut i viscut en territoris menys favorables o decididament perillosos s'han fet sempre més restrictives a tot Europa, arribant fins i tot a una criminalització de la solidaritat: un fenomen, aquest també, que lamentablement no és només italià.

2.b Activisme i artivisme: «ouvrez les frontières»¹²

Allò que queda clar és la necessitat d'un treball més capil·lar d'educació en els drets humans, i en aquesta direcció es mou també —i, una vegada més, en el marc d'una tendència internacional, perquè és internacionalment difosa la seua necessitat— l'art, en totes les seues branques.

Tant en l'activisme com en l'*artivisme* son tants els grups —amb intercanvis entre ells— i els artistes que operen a Itàlia, que seria impossible donar-ne compte aquí i mencionar les seues activitats. Per això hem triat un itinerari molt breu que té en compte només una experiència, la de Riace, com a exemple virtuos i especialment representatiu d'acolliment dels migrants, i dues pel·lícules, a més dels treballs artístics ja mencionats i que ens estan acompanyant.

A més d'això, dins la valuosa xarxa d'ONG que tenen vaixells de salvament que naveguen el mar Mediterrani, assenyalem Mediterranea Saving Humans (<https://mediterranearescue.org>), l'única amb

un vaixell, *Mare Jonio*, que té bandera italiana. Mediterranea, a més a més, desenvolupa una acció política àmplia, que els últims anys comprèn també el treball conjunt amb *Refugees in Lybia* (<https://www.refugeesinlibya.org/>).

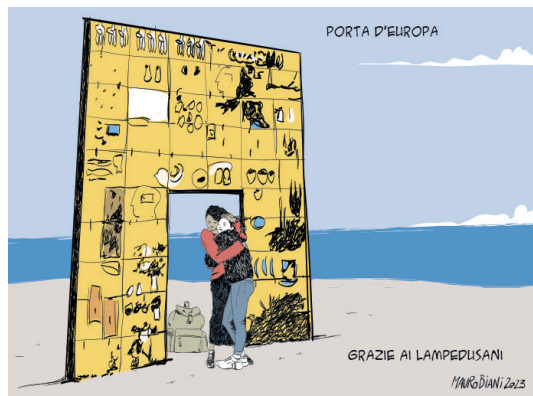
I recordem la importància que ha tingut a Itàlia —per la consciència col·lectiva, si més no— la veu del papa Francesc, que des del seu primer viatge pontifical, quan va escollir l'illa italiana de Lampedusa, es va fer càrrec del drama dels migrants. Lampedusa: la porta italiana per als migrants que venen des de les costes africanes —i una escultura de Mimmo Paladino col·locada allà, l'any 2008, es diu justament *Porta di Lampedusa-Porta d'Europa*—, terra d'acolliment, de gent de mar i, doncs, solidària, però que ja tenia les seues dificultats de terra illenca del sud italià i amb el anys n'ha viscut més, amb una forta militarització, també, deguda a la gestió italiana i europea de les migracions. Una terra que queda en l'imaginari col·lectiu per naufragis que van costar la vida de centenars de persones que intentaven arribar-hi, com el del 3 d'octubre del 2013, en record del qual se celebra, des del 2016, la «Giornata nazionale in memoria delle vittime dell'immigrazione»; i d'altra banda, també a través de pel·lícules (per exemple *Fuocoammare*, de Gianfranco Rosi, que dona molt d'espai al treball del metge Pietro Bartolo) i cançons (com ara «Lampedusa lo sa», del grup militant Attacchi frontal), com una illa poblada de gent acollidora i solidària.

Una de les pel·lícules italianes que més reflecteix la solidaritat com a valor suprem en relació amb el respecte de les lleis del moment és *Terraferma* (2011), d'Emanuele Crialese, rodada no a Lampedusa, sinó a la veïna illa de Linosa, que forma part del mateix arxipèlag: en un context que ben bé reproduceix l'absurda situació que sovint impedeix fins i tot socórrer, els protagonistes decideixen respectar la «lleï del mar»; és

12. La referència és a una cançó ben coneguda de Tiken Jah Fakoly (2007) que forma part de la columna sonora transnacional de l'activisme pel dret a migrar.

a dir, la regla humana d'ajudar i de rescatar qui està naufragant. Es tracta d'una pel·lícula de ficció, però també hi ha molts documentals que tracten aquests temes, parcialment o totalment. Entre aquests, *La febbre di Gennaro* (2020), de Daniele Cini, que ressegueix en moltes parts del món i en diferents missions el treball realitzat fins llavors per Gennaro Giudetti, extraordinari operador humanitari italià: part de les seqüències de la pel·lícula procedeixen dels arxius de l'ONG Sea Watch i mostren el protagonista quan arriba a salvar algunes persones portant-les a bord; al mateix temps, ens fa conèixer els obstacles viscuts en aquella operació de rescat i també el drama de no haver pogut salvar tothom. (Vegeu <https://www.talpa-produzioni.com/portfolio-items/la-febbre-di-gennaro-2020/> i <https://www.avvenire.it/attualita/pagine/sea-watch-il-volontario-i-libici-ci-hanno-ostacolato-durante-il-salvataggio>).

També s'ha de dir que tant a Itàlia com a la resta del món son moltes les manifestacions independents —festivals periodístics, literaris, cinematogràfics, artístics, teatrals, musicals...— que han dedicat parts de les seues edicions al fenomen migratori i a les barreres *des-humanes* que s'han interposat entre el desig o la necessitat de migrar i les lleis territorials, i que la ruta mediterrània no és l'única: la de l'Est, la «ruta dels Balcans», que també, lamentablement, cobra moltes víctimes, es objecte al seu torn d'un activisme i d'un *artivisme* admirable: esmente, com a cas exemplar, l'experiència de Lorena Fornasir i Gian Andrea Franchi, que, seguits d'altres voluntaris, han fet de Trieste «la piazza del mondo», reunint-se cada vespre per curar els peus dels migrants i acompanyant-los des d'aquell moment; i sobre la «ruta dels Balcans» i hi ha, entre altres coses, produccions cinematogràfiques per a la transformació social com *Dove bisogna stare* (2018) i *Trieste è bella di notte* (2023), totes dues produïdes i distribuïdes per Zalab, un col·lectiu de cine documen-

Mauro Biani 2023, Porta di Lampedusa,
<https://maurobiani.it/?s=porta+di+lampedusa>

tal independent i molt compromès amb que treballa des de fa casi vint anys.

Darrerament també hi ha més atenció de part d'organitzacions que tenen un perfil més institucional, com la Biennale de Venècia, que, per exemple, ha anomenat l'edició de 2024 *Stranieri ovunque*, treballant sobre el concepte d'estrangeria.

A més a més, s'ha de destacar el treball de periodistes especialment valuosos i coratjosos, que amb el seu periodisme d'investigació ens han mostrat i ens mostren aspectes de la realitat —i de les responsabilitats italianes, és a dir de tots nosaltres— que sense el seu treball realment no podríem conèixer. Entre ells, recorde ací Fabrizio Gatti, probablement l'únic periodista italià que, per a posar al descobert els costats més recòndits del «sistema» europeu i italià relativament als migrants, s'ha disfressat de migrant pobre, vivint sota una altra identitat allò que han viscut molts d'ells. El llibre sobre el viatge de Bilal (Gatti 2007), un text primerenc sobre aquests continguts, narra les seues peripècies.

2.c Riace

És bastant coneguda internacionalment, però val la pena recordar-la com a mínim amb unes poques línies, l'experiència del poble de Riace, a Calàbria, una de les regions més pobres d'Itàlia, amb problemes enormes i on la màfia local, la *'ndrangheta*, molt

poderosa també a nivell internacional, té un poder criminal desmesurat.

Mimmo Lucano, des del 2024 diputat del Parlament Europeu, amb una llarga història de solidaritat i d'activisme, a finals del segon mil·lenni, després de conèixer i de col·laborar a socórrer els curds desembarcats l'any 1998, va començar una activitat política que el va portar a ser conseller de l'oposició a l'ajuntament i, més endavant, alcalde de Riace. Amb ell, en un context local complicat i en un context nacional que s'ha anat militaritzant sempre més amb relació als migrants, el poble de Riace, que s'havia despoblat per la diàspora de les noves generacions que s'havien d'allunyar per construir el seu futur, es va convertir en *il paese dell'accoglienza*.¹³ una experiència, alternativa i modèlica, basada en l'acolliment dels migrants a les cases abandonades i en el treball conjunt seu i dels habitants originaris del poble, amb activitats artesanals i amb un sistema econòmic intern alternatiu que passava també per l'emissió d'uns *papers-bonus* que eren com unes monedes locals, amb un sistema de confiança entre els *riacesi* i els migrants naturalitzats *riacesi* que va permetre un ús intel·ligent dels fons públics que l'Estat donava per a cada migrant (sovint amb mesos de retard), evitant

13. Hi ha molta bibliografia sobre Riace des que es va convertir en «el poble de l'acolliment» i sobre Mimmo Lucano, abans i després de la persecució judicial que l'excalcalde ha patit, i hi ha també filmografia. Esmentem només un llibre (Barillà 2017) i una pel·lícula (Wenders 2010) dins dels materials que van eixir abans de la persecució i que transmeten només la positivitat de l'experiència, sense haver d'al·ludir a allò que va passar després i que, per bé que s'haja acabat de manera bastant positiva, també sí no amb l'absolució de tots els càrrecs, ha comportat molt sofriment per Domenico Lucano i el parcial i temporani desmantellament d'allò que havia creat al poble.

la humiliació dels *pacchi spesa* fets a base dels costums italians i sense preocupar-se dels desitjos i de les necessitats de les famílies. D'aquesta manera, respectant les diferències culturals i la dignitat de cadascú, es contribuïa al desenvolupament de l'economia del poble i alhora s'afavoria la integració entre els nous i els vells habitants.

A partir del 2017, aquesta experiència ha estat fortament obstaculitzada i l'alcalde va ser obligat a viure un calvari judicial, amb acusacions infamants i infundades, i d'altres que des d'un punt de vista ètic són rebutjables ja com a principi, com el delictes de facilitació de la immigració il·legal. Lucano n'ha eixit només darrerament, amb una sentència on la Corte di Cassazione ha evidenciat «lo spirito di fondo che ha mosso l'imputato, certo di poter alimentare una economia della speranza, funzionale a quella che più volte Lucano ha definito essere la sua *mission*, ovvero poter aiutare gli ultimi. Una *mission* tesa a perseguire un modello di accoglienza integrata, ovvero non limitato al solo soddisfacimento di bisogni primari, ma finalizzato all'inserimento sociale dell'ospite di ciascun progetto».¹⁴

2.d Dues pel·lícules: *Io sto con la sposa* i *Io, capitano*

Com ja hem anticipat, ens detindrem breument en dues pel·lícules italianes especialment representatives, per raons diferents, sobre el tema de les migracions i de les lleis que impedeixen la llibertat de moviment cap a Europa.

14. Transcripció les paraules reportades per Lucio Musolino en el periòdic *Il fatto quotidiano* el febrer passat (<https://www.ilfattoquotidiano.it/2025/02/12/mimmo-lucano-definitiva-la-sentenza-per-il-sindaco-di-riace-reati-contestati-per-ostacolare-l'accoglienza/7875227/>).

Riace: en un dels laboratoris-botigues, treballen en la representació de Peppino Impastato, víctima de la màfia, sobre els colors de l'arc de San Martí.
Foto V. Ripa 2022

Riace, mural «Dove vanno le nuvole?».
Foto V. Ripa, 2022

Riace, detall de l'arc d'ingrés al «Villaggio Globale».
Foto V. Ripa 2022

La primera, *Io sto con la sposa*, rodada el 2013 i acabada el 2014, té algunes grans particularitats: nascuda com a estratagema per a ajudar un grup de migrants sirians desembarcats a Lampedusa a anar cap a Suècia, tal com ho desitjaven, la pel·lícula documenta la processó de noces que Gabriele del Grande (el ja mencionat periodista italià), Khaled Soliman Al Nassiry (poeta palestí) i Antonio Augliario s'inventen amb la idea que ningú controlaria els documents d'una núvia vestida de blanc, del seu marit i dels amics que els celebren. I mentre viatgen, amb la col·laboració de tota una xarxa d'activistes d'altres països europeus i tornant a interpretar el mateix paper en cada etapa, els directors van enregistrant la pel·lícula.

La primera gran particularitat del film, llavors, és que ha estat també un gran acte performatiu, la realització contextual no de la boda, sinó de l'acció d'activisme que van portar a terme, desafiant les lleis segons les quals els directors podien ser empresonats per facilitació de la immigració il·legal. L'altre aspecte que s'ha de ressaltar és que, per evitar la incriminació —i també, evidentment, per les raons bàsiques del *crowd-funding*— van produir el film amb la participació com a coproductors de milers de persones que se'n van fer corresponsables; i una altra, a banda de l'èxit del film i del grau de goig que proporciona a l'espectador, és el fet d'haver-lo estrenat a Venècia, en la secció Fora de concurs, quan la Mostra encara no s'havia obert a aquests temes, i d'haver tingut un gran èxit en aquella ocasió i després, amb una difusió que la gran capacitat de Gabriele del Grande segurament ha facilitat.

Deu anys més tard, és a dir, també, després de més morts al Mediterrani i més sofriment per part dels migrants, i a més a més amb l'externalització de les fronteres europees que els ha complicat ulte-

riorment el viatge, un director de cine italià, Matteo Garrone —que ja havia tingut èxit internacional amb una pel·lícula, *Gomorra*, basada en el llibre-denúncia de Saviano sobre la crueltat de la *camorra* i el «sistema» que ha establert—, va fer una pel·lícula molt important i realment molt recixida des de tots els punts de vista, *Io capitano*, candidata a l'Oscar que no ha obtingut perquè ha tingut la mala sort de concórrer amb una obra mestra internacional compromesa, aquesta també, amb els drets humans i més específicament amb la complicitat que va acompanyar l'acció dels nazifascistes, *The Zone of Interest* (2023) de Jonathan Glazer.

Io capitano, en tot cas, ha estat premiada als David de Donatello com a millor film, a la Mostra de Venècia amb el Lleó d'Argent per la direcció i en altres certàmens nacionals i internacionals. Pel·lícula ficcional, però basada en fets reals i en els testimonis de molts migrants, interpretada per dos joves actors senegalesos i amb la presència d'altres actors i de molts extres que sovint eren els que realment havien sobreviscut en la part del viatge representada, la pel·lícula narra la història de dos amics adolescents que volen seguir el seu somni d'anar a Europa, passant per Itàlia, per fer música i per enviar diners a casa. I ho fa amb molt de realisme i també amb elements onírics funcionals en la narració i que l'enriqueixen i col·laboren al seu èxit.

Els dos protagonistes parteixen sense dir-ho als seus pares —un d'ells, especialment, ho fa contra la voluntat explícita de la mare— i viuen l'odissea que malauradament els toca a la gran majoria dels migrants: un calvari fet de condicions molt precàries, a mercè de traficants que deixen morir els més dèbils sense cap escrúpol, i que compta amb la travessia del desert; l'empresonament i tortura a Líbia; la separa-

ció, quan els espectadors perden el contacte amb un d'un d'ells i segueixen l'altre en els treballs forçats que semblen quasi un alleugeriment, obtingut gràcies a la solidaritat d'un presoner adult; fins que Seydou, que per amistat busca el seu amic que no troba, no es fa càrrec de la seua salut, molt compromesa per una ferida d'arma de foc que necessita ser curada en un hospital, i, com que no té prou diners per a pagar l'últim tram del viatge als nous traficants, que són els únics que el poden ajudar, accepta la seva proposta de portar ell mateix el vaixell ple de gent que, com aquells dos joves, vol arribar a Itàlia. En la travessia en vaixell, després d'haver assistit a la tortura i als maltractaments imposats pels libis finançats per Itàlia, els espectadors veiem també la dificultat d'*Alarm Phone*, el sistema que hauria de garantir els rescats marítims i que molt sovint no serveix, perquè ni Malta ni Itàlia ni cap altre país envia un vaixell, i l'única esperança —en la realitat, no en el film— són els vaixells no governamentals, els de les ONG obstaculitzades quan no criminalitzades pels estats europeus. En el film, en canvi, l'esperança la representa el mateix Seydou, jove capità que no ha conduït mai un mitjà de transport marítim i que no sap ni nadar, però que és tenaç i té la força de qui, a diferència dels traficants, vol conservar la seua vida i la de totes i tots els companys de viatge que li han estat confiats i que depenen d'ell. I la seua missió té èxit, com es voldria per a cada situació semblant.

Els dos protagonistes han fet, després, un viatge al Senegal en el marc de les projeccions itinerants de «Cinemovel. Cinema itinerante per la comunicazione sociale e sanitaria», un projecte que va tenir com a president honorari el gran director italià Ettore Scola i que va començar a Moçambic l'any 2001 per portar les pel·lícules allà on calguera, una mica com

es fa en algunes situacions llatinoamericanes (pense, per exemple, en el *microcine* del grup Chaski, al Perú), i l'experiència a les escoles de ciutats que no tenen ni una sala cinematogràfica, amb la intervenció de molta gent que naturalment es veu reflectida en un film que, amb el protagonisme de dos joves senegalesos, narra una travessia que alguns han viscut i en la qual d'altres pensen, ha estat filmada per Tommaso Merighi (2024) en un documental projectat per la televisió pública italiana. Un document filmic valuós, que entre altres coses ens mostra, amb les entrevistes fetes al final de cada projecció, la indignació de moltes persones que s'interroguen i ens interpel·len amb una pregunta molt senzilla i lògica: per què els blancs occidentals poden viatjar al Senegal sense visat, i per als senegalesos és tot tan complicat? Per què no hi ha reciprocitat?

Una pregunta senzilla que la població italiana i europea, malgrat tot el que sabem des de fa anys i també gràcies a algunes de les obres mencionades ací, encara no sap contestar amb accions importants que mirin a exigir l'obertura de vies legals per la migració, la cessació dels convenis que violen els drets dels migrants i un tractament, dins dels confins nacionals, que respecte els seus drets fonamentals i, en la mesura que siga possible, les seues aspiracions, tot i com les dels qui hem nascut a la península o a les illes itàliques.

BIBLIOGRAFIA, FILMOGRAFIA I WEBS

- Assalti frontali (2011), *Lampedusa lo sa*, <https://www.youtube.com/watch?v=mXCV0KGOQE4>.
- Avallone, G. (2024), «Vite sacrificate. La violenza istituzionale normalizzata verso le migrazioni nell'area euro-mediterranea», *Sociologia urbana e rurale*, 135, p. 87-102.
- Barillà, T. (2017), *Mimi capatosta. Mimmo Lucano e il modello Riace*, Roma, Fandango.
- Blatti, E. (2023), *Enrico Calamai, una vita per i diritti umani* (ITA, 108').
- Blatti, E. (2025), *L'angelo di Buenos Aires. Storia di Filippo Di Benedetto* (ITA, 109').
- Braucci, M. (2023), *Un milione di italiani (non sono italiani)* (ITA, 18' 07").
- Calamai, E. (2006), *Niente asilo politico. Diplomazia, diritti umani e desaparecidos*, Milà, Feltrinelli.
- Cini, D. (2020), *La febbre di Gennaro* (ITA, 53').
- Crialese, E. (2011), *Terraferma* (ITA, FRA, 88').
- DD. AA. (2021), *A trent'anni dallo sbarco della Vlora. Breve viaggio nell'Italia che si è scoperta paese di immigrazione*, Open Migration, disponibile gratuitamente a <https://openmigration.org/analisi/a-30-anni-dallo-sbarco-della-vlora-breve-viaggio-nellitalia-che-si-e-scoperta-paese-di-immigrazione/>
- Del Grande, G. (2023), *Il secolo mobile. Storia dell'immigrazione illegale in Europa*, Milà, Mondadori.
- Del Grande, G., Al Nassiry, Khaled Soliman, Augugliaro, Antonio (2014), *Io sto con la sposa* (ITA, 98').
- Fakoly Tiken Jah (2007), *Ouvrez les frontières*, disponibile a <https://www.antiwarsongs.org/canzone.php?id=37064&lang=it>
- Fortress Europe. Il blog di Gabriele Del Grande, <https://fortresseurope.blogspot.com/>.
- Gaglianone, D. & Collizzolli, S. (2018), *Dove bisogna stare* (ITA, 98').
- Gatti, F. (2007), *Bilal. Il mio viaggio da infiltrato verso l'Europa*, Milà, La Nave di Teseo.
- Garrone, M. (2023), *Io, capitano* (ITA, BEL, 121').
- Ghali (2018), *Cara Italia*, <https://www.youtube.com/watch?v=z3UCQj8EFGk>.

- Governo Italiano (Ministero del Lavoro e delle Politiche Sociali, Ministero dell'Interno, Ministero dell'Istruzione), «Integrazione migranti», <https://integrazionemigranti.gov.it/it-it>.
- Lestingi, L. (2011), «Vlora, l'indignazione di don Tonino Bello», *Il Corriere del Mezzogiorno*, https://corrieredelmezzogiorno.corriere.it/napoli/notizie/arte_e_cultura/2011/10-agosto-2011/vlora-indignazione-don-tonino-bello-persone-vengono-trattate-come-bes-tie-1901271585782.shtml.
- Matricardi, L. (2019), *La manna dal cielo*, vídeo oficial. Text i música: Lucio Matricardi. Escrit i dirigit per Alessandro Negrini, <https://www.youtube.com/watch?v=85jvNOxsUZ8>.
- Mediterranea Saving Humans, <https://mediterraneaescape.org>
- Melting Pot Europa. Per la libertà di movimento, per i diritti di cittadinanza, <https://www.meltingpot.org/>.
- Merighi, T. (2024), *Allacciate le cinture* (ITA, 52').
- Musolino, L. (2025), «Mimmo Lucano, definitiva la sentenza per il sindaco di Riace: resta solo il falso. —Teorema contro l'accoglienza—», a *Il fatto quotidiano*, 12 de febrer, <https://www.elfattoquotidiano.it/2025/02/12/mimmo-lucano-definitiva-la-sentenza-per-il-sindaco-di-riace-reati-contestati-per-ostacolare-laccoglienza/7875227/>.
- Nuovi Desaparecidos. Verità e Giustizia per i nuovi desaparecidos del Mediterraneo, <https://nuovidesaparecidos.net/>.
- Palladino, R. (2018), *La detenzione dei migranti. Regime europeo, competenze statali, diritti umani*, Nàpols, Editoriale Scientifica.
- Refugees in Lybia*, <https://www.refugeesinlibya.org/>.
- Rosi, G. (2016), *Fuocoammare* (ITA, FRA, 107').
- Segre, A., Collizzolli, S. & Calore, M. (2023), *Trieste è bella di Notte* (ITA, 75').
- Simoncini, M. & Neri, O. (2024), *Resistenza. Historias del exilio argentino en Roma* (ARG, ITA, 88').
- Trione, V. (2022), *Artivismo. Arte, politica, impegno*, Torí, Einaudi.
- Wenders, W. (2010), *Il volo* (ITA, 32').
- Zalab, <https://www.zalabview.org/>

Mauro Biani (2025), «Deportate lo, capitano», <https://maurobiani.it/?s=io%2C+capitano>